

کشاورزی چند کارکردی: مفهوم و جایگاه آن در توسعه روستایی پایدار

نسیم وطن خواه^۱، فرشته سادات محمدیان^۲، کورش رضائی مقدم^۳

چکیده

توسعه کشاورزی به عنوان زیربنای توسعه پایدار روستایی، نیازمند بکارگیری نظام های کشاورزی مناسب و کارآمد می باشد. سیر تغییر و تحول کشاورزی در دنیا نشان می دهد که کشاورزی پس از گذراندن دوره های کشاورزی سنتی و تولیدی در حال ورود به مرحله جدیدی به نام کشاورزی چندکارکردی است. تاکید بر توسعه پایدار کشور، توسعه پایدار روستاها و کشاورزی، بهبود وضع معاش و درآمد کشاورزان و روستاییان و حفاظت از محیط زیست مواردی است که در برنامه های توسعه کشور مورد تاکید قرار گرفته است. هدف از این مطالعه که به روش مروری و اسناد پژوهی صورت گرفته است، بررسی مفهوم کشاورزی چند کارکردی و تبیین جایگاه آن در توسعه روستایی پایدار است، که براساس کارکردهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی کشاورزی، مدل کارکردی برای کشاورزی چندکارکردی ارائه شده و نقش کشاورزی چند کارکردی و جایگاه آن در توسعه پایدار روستایی و حفاظت محیط زیست تبیین شده است. در پایان پیشنهادهای جهت سوق دادن کشاورزان و تمایل آنان به کاربرد کشاورزی چندکارکردی ارائه شده است.

واژه های کلیدی: کشاورزی چند کارکردی، توسعه پایدار روستایی، حفاظت محیط زیست، کارآفرینی.

^۱ دانش آموخته کارشناسی ارشد ترویج و آموزش کشاورزی دانشگاه کشاورزی و منابع طبیعی رامین (اهواز)

^۲ دانش آموخته کارشناسی ارشد ترویج و آموزش کشاورزی دانشگاه شیراز

^۳ عضو هیات علمی بخش ترویج و آموزش کشاورزی دانشگاه شیراز

مقدمه

مهمترین دلیل توجه به روستائیان و نواحی روستایی این است که این نواحی، مامن زندگی افرادی از جامعه است؛ همانگونه که باید به فکر کیفیت زندگی جوامع و افراد شهری بود، باید به زندگی قشر روستایی نیز توجه نموده و برای افزایش سطح رفاه و کیفیت زندگی آنها تلاش نمود. روستاها با چالش‌هایی از قبیل بهره‌وری پایین، زیرساخت‌های ناکافی و نامناسب، بیکاری پنهان، کم بودن نفوذ به پایین مزیت‌های توسعه برای نواحی روستایی، وابستگی به شهرها و نقاط جمعیتی بزرگتر، درگیر بودن در فعالیت‌های کشاورزی سنتی و معیشتی، تغییر کم به سوی فعالیت‌های غیرزراعی و فقدان وجود سازمانی برای اجرای فعالیت‌ها و تلاش‌های توسعه روستایی روبرو هستند. این مسائل و مشکلات، اهمیت توجه به فعالیت‌های توسعه روستایی را متذکر می‌شود. توسعه روستایی یعنی تکامل دانش و تعالی شخصیت اعضای جوامع روستایی، بلوغ فکری روستائیان در شناخت و حل مسائل مربوط به خود و اجتماع خود، رشد اطلاعات فنی روستائیان در انتخاب اصول و شیوه‌های برتر تولید، بهره‌برداری بهینه از منابع موجود و عوامل در دسترس مولدان جامعه روستایی، رشد خلاقیت‌ها در اعضای جوامع روستایی و حرکت برای بکارگیری استعدادها و کشف منابع بالقوه، تعمیم فعالیت‌های پرورشی و فرهنگی در جوامع روستایی، گسترش تشکل‌های تعاونی و نهادهای اجتماعی در جوامع روستایی و اداره آنها توسط خود روستائیان، گسترش اشتغال‌های مولد و رونق فعالیت‌های اقتصادی در واحد روستایی، بهره‌مندی جوامع روستایی از خدمات زیربنایی لازم برای تولید و اشتغال، بلوغ اندیشه‌ها و تلاش پیگیر و اقدام مصممانه روستائیان برای بهسازی جامعه خویش از طریق خودیاری و همکاری (منتی زاده و زمانی، ۱۳۸۸ به نقل از شهبازی، ۱۳۸۱).

یکی از راهکارهای توسعه روستایی پایدار حرکت به سمت ترویج کشاورزی چندکارکردی است. بعد از پیگیری سند ۲۱ در دستور کار اجلاس سران زمین در ریو در سال ۱۹۹۲ (UNCED, ۱۹۹۲)، کشاورزی چندکارکردی (MFA) با توجه به مفهوم به دست آمده به طور فزاینده‌ای نقش مهمی در بحث‌های علمی و سیاسی در آینده کشاورزی و توسعه روستایی پیدا کرد. به طور کلی، کشاورزی چندکارکردی اشاره به این واقعیت دارد که فعالیت‌های کشاورزی می‌توانند فراتر از نقش خود در تولید غذا و فیبر دارای کاربردهای مختلفی از جمله مدیریت منابع طبیعی تجدید شونده، چشم‌انداز، حفاظت از تنوع زیستی و کمک به احیای اجتماعی و اقتصادی مناطق روستایی شود. با این حال، معنای نسبت داده شده به قابلیت‌های چندکارکردی در بحث‌های بین‌المللی مبهم است، در نهادهای مختلف تفسیر اصطلاح کشاورزی چندکارکردی کمی متفاوت است و در رابطه با برنامه‌های آن سیاست‌های مختلفی به تصویب رسید.

استفاده از مفهوم کشاورزی چندکارکردی در بحث‌های علمی احتمالاً با وضوح بیشتری در کار سازمان همکاری‌های اقتصادی و توسعه به کار رفته است (OECD, ۲۰۰۳; OECD, ۲۰۰۱). یکی دیگر از تعاریف رایج در استفاده از این مفهوم را می‌توان در سازمان خوار و بار کشاورزی جهانی (FAO) یافت که به طور خاص به وضعیت کشورهای در حال توسعه اشاره دارد، که با تمرکز بر ماهیت متنوع بودن فعالیت‌های کشاورزی، کمک‌های متعددی به استراتژی‌های معیشت خانوار و توسعه روستایی می‌کند. فائو با استفاده از نقش کشاورزی چندکارکردی علاوه بر اثرات جانبی زیست‌محیطی به مشارکت کشاورزی در چالش‌های توسعه مانند امنیت غذایی، کاهش فقر، رفاه اجتماعی و میراث فرهنگی کمک می‌کند و آنها را پوشش می‌دهد. نکته مهم و متفاوت دیگر، کمک به بحث کشاورزی چندکارکردی در ارتباط با جریان سیاست مشترک (CAP) کشاورزی اتحادیه اروپا است که از دهه ۱۹۹۰ به بعد، قابلیت‌های چندکارکردی را به عنوان سنگ بنای مهمی از مدل اروپایی کشاورزی به تصویب رساند. مدل اروپایی کشاورزی در پاسخ به فشارهای فزاینده از خارج و داخل اتحادیه اروپا برای کاهش قیمت محصولات کشاورزی، تنظیم و فرموله شد. معرفی این فلسفه که تعداد کافی از کشاورزان باید بر روی زمین نگه داشته شوند که به حفظ ظواهر چشم‌انداز، مشخصه‌ها و ساختارهای اجتماعی در مناطق روستایی کمک می‌کند که در جوامع گسترده‌تر ارزش مثبتی دارد. در کشاورزی چندکارکردی، حداقل در سطح نظری، کشاورزی به عنوان یکی از بخش‌های متنوع اقتصادی به صورت ترکیبی با فعالیت‌های دیگر مانند گردشگری و خدمات، دیده می‌شود.

شود که باید معاش و امرار معاش قابل دوام و کیفیت زندگی در مناطق روستایی را تضمین کند. با این حال، چالشی که همچنان وجود دارد این است که چگونه بهترین سیاست ها در حمایت از سهم چند منظوره کشاورزی برای توسعه روستایی تصویب می شود، در حالی که هم زمان تضمین معیارهای تعیین شده در سازمان تجارت جهانی (WTO) برای جلوگیری از تحریف تجارت برآورد شده است. در سال های اخیر روش های مختلف دیگر که در توجیه گسترش چشم انداز فراتر از مسائل مربوط به تجارت هستند ظهور کرده اند، و پیشنهاد می کنند که مفهوم کشاورزی چند کارکردی ممکن است نقش محوری را در باز کردن چشم اندازهای نوآورانه و جدید، در مورد مسائل حساس مانند روابط در حال تحول بین بخش کشاورزی و بخش های بیشتر و گسترده تر جامعه و نقش در حال تغییر از فعالیت های کشاورزی در توسعه پایدار روستایی را بازی کنند. موضوعات قابلیت های چند منظوره، گاهی تحت عناوین مختلف از جمله خدمات اکوسیستم وجود دارد. این تحولات نشان می دهد که محدوده کافی و علاقه برای پیشرفت های بیشتر در عملیاتی نمودن و استفاده از مفهوم قابلیت های چند کارکردی وجود دارد.

این واقعیت که مفهوم کشاورزی چند کارکردی برای اولین بار در چارچوب اجلاس سران زمین ریو ذکر شده بود، از این لحاظ اهمیت دارد که مفهوم کشاورزی چند کارکردی از هر دو جنبه سیاسی و علمی بهتر ارزیابی شده بود و به عنوان وسیله ای برای کمک به درک بهتر از فرآیندهای انتقال به سمت هدف بسیار گسترده تر یعنی توسعه پایدار مطرح شد. بنابراین، مفاهیم کشاورزی چند کارکردی و توسعه پایدار به شدت مرتبط با یکدیگر هستند، به این معنا که توسعه پایدار چارچوبی را برای توصیف و ارزیابی هدف های اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی مربوط به کشاورزی چند کارکردی فراهم می کند. کشاورزی چند کارکردی ممکن است به خودی خود هدف مفیدی نباشد، اگر چه کشاورزی چند کارکردی آن مفهوم را که باید داشته باشد را ندارد، اما کشاورزی چند کارکردی به درک بهتر و تحقق جنبه های مختلف توسعه پایدار در زمینه کشاورزی و مناطق روستایی کمک می کند. با توجه به چارچوب سیاست اتحادیه اروپا، کشاورزی چند کارکردی باید در چارچوب استراتژی توسعه پایدار که توسط کمیسیون اروپا در سال ۲۰۰۱ (EC, ۲۰۰۱) مطرح شد و طرح سیاست های جدید و اقدامات اتخاذ شده ارزیابی شود و به منظور یکپارچه سازی ارزیابی تأثیر پیامدهای زیست محیطی، اجتماعی و اقتصادی به کار گرفته شود.

کشاورزی چند کارکردی به عنوان یک مفهوم و مسیر توسعه کشاورزی یک دیدگاه یکپارچه در چارچوب توسعه پایدار را دنبال می کند. رنتینگ (Renting et al., ۲۰۰۹). در سال های اخیر کشاورزی، چند منظوره شده است و به طور گسترده مورد مطالعه قرار گرفته است. با این حال، بسیاری از مطالعات انجام شده بر عرضه، و نه بر تقاضای جنبه های کشاورزی چند منظوره متمرکز شده است هیتا و کلا (Hyttiä and Kola, ۲۰۰۵). توجه به کشاورزی چندکارکردی در روستاها برای غلبه بر چالش هایی چون بیکاری و نابرابری، وضعیت نامطلوب معیشت و رفاه روستاییان، مهاجرت های گسترده و تخلیه روستاها به ویژه از نیروهای جوان و در نتیجه تحقق توسعه پایدار روستایی امری ضروری است. در این راستا سازمان همکاری اقتصادی و توسعه (OECD) با معرفی یک دیدگاه جدید در کشاورزی با عنوان کشاورزی چند کارکردی (multifunctional agriculture)، راه را برای تحقق این هدف گشوده است. کشاورزی چند کارکردی انعکاس این واقعیت است که امروزه انتظار می رود کشاورزی توسعه مناطق روستایی با کارکردهایی فرا تر از کارکردهای اولیه خود (تولید غذا و فیبر) ایجاد نماید. توجه به کارکردهای مختلف کشاورزی در این دیدگاه به وسیله کشاورزان و خانوارها آنان از یک سو و سایر علاقه مندان به فعالیت در بخش کشاورزی از سوی دیگر راهکاری در جهت افزایش درآمد و فراهم آوردن فرصت های اشتغال زایی از طریق کشاورزی چندکارکردی است. این مقاله با هدف بررسی مفهوم کشاورزی چند کارکردی و تبیین جایگاه آن در توسعه روستایی پایدار انجام گرفته است.

پیشینه نگاه ها

مطالعات متعددی در جهان در رابطه با کشاورزی چندکارکردی صورت گرفته است که در اینجا به برخی از آنان اشاره می شود. در تحقیقی که توسط وندرمیلن و همکاران (Vandermeulen, et al., ۲۰۰۵) در رابطه با اهمیت محیط نهادی بر روی سیستم های

کشاورزی چند کارکردی در حومه شهرهای بروسل انجام شده است دریافتند که شهرداری هایی که اهمیت بیشتری به موضوعات محیطی می دهند میزان درک مفهوم کشاورزی زیست محیطی در آنها بالاتر است و اینکه پیشرفت کشاورزی محلی، کشاورزان را تشویق می کند که محصولات خود را در مزارع خودشان فرآوری کنند و به فروش برسانند یعنی در واقع کشاورزان به سمت کشاورزی چند کارکردی سوق داده می شوند (Vandermeulen, et al., ۲۰۰۵). همچنین در تحقیقی که توسط پاتر و برنی (potter & burney, ۲۰۰۲) در رابطه با کشاورزی چند کارکردی در سازمان تجارت جهانی WTO - نگرانی مشروعیت فعالیت های غیر تجاری یا تغییر شکل سیستم های حمایت از تولید داخلی انجام شده است، به این نتیجه رسیدند که زمانی که کشاورزی چند کارکردی واقعی است و در برخی نسبت ها و ویژگی های خاصی از کشاورزی اروپایی با تهدیدهای درک شده از بازسازی کشاورزی گسترده در ارتباط است، به منظور تنوع زیستی و ارزش چشم اندازها در اروپا که مفهوم آن به طور کامل درک شده است می باشد. علاوه بر این دریافتند که این نتیجه گیری ها چه معنایی می تواند برای آینده بحث های سازمان تجارت جهانی و برای طراحی دارازمدت سیاستهای کشاورزی زیست محیطی در کشورهای صنعتی داشته باشد (potter & burney, ۲۰۰۲).

از طرف دیگر نتایج بدست آمده از مطالعه هیتیا و کولا (Hyytia & Kola, ۲۰۰۵) در رابطه با نگرش شهروندان فنلاندی به کشاورزی چند کارکردی نشان داد مردم مایل به حمایت از کشاورزی خانگی به عنوان یک تأمین کننده مواد غذایی سالم و با کیفیت بالا هستند. با این حال، بخش قابل توجهی از شهروندان فنلاندی نگرش مثبت نسبت به اثرات جانبی و محصولات مشترک کشاورزی دارند. با تاکید بر ویژگی های کشاورزی چند کارکردی، این نوع کشاورزی می تواند پیامدهای مهمی در شرکت های محصولات کشاورزی داشته باشد بطور مثال، تصمیم گیری در رابطه با محل کارخانه و در مذاکرات سازمان تجارت جهانی با توجه به پیش بینی حذف یارانه ها از صادرات (Hyytia & Kola, ۲۰۰۵). در مطالعه ای که توسط رنتینگ و همکاران (Renting, et al., ۲۰۰۹) در مورد کاوش کشاورزی چند کارکردی و بررسی روش های مفهومی و چشم انداز یک چارچوب یکپارچه انتقالی (در حال گذار) انجام شد محققان دریافتند که مفهوم چند کارکردی یک ثروت از کمک و مشارکت علمی است، که بطور قابل توجهی به بهبود درک ما از جنبه های کلیدی کشاورزی چند کارکردی کمک می کند. همچنین با ارائه خطوط اصلی و یک چارچوب منسجم و انتقالی برای مطالعه چند کارکردی، نتیجه گیری کردند که تجزیه و تحلیل کشاورزی چند کارکردی بر خلاف روش فرآیندهای تغییر گسترده تر اجتماعی نسبت به پایداری و شناسایی تعدادی از عناصر کلیدی و چالش های تحقیق و پژوهش برای این بررسی، به کار برده شده، و بهتر است (Renting, et al., ۲۰۰۹).

همچنین در تحقیقی که در ایران توسط شعبانعلی فمی و علی بیگی (Shabanali Fami & Ali Beigi, ۲۰۰۴) در رابطه با تجزیه و تحلیل مقایسه ای در وضعیت منابع انسانی در یک سیستم ترویج چند کارکردی برای زنان روستایی ایران بر اساس شاخص انتخاب شده، صورت گرفته است، یافته ها نشان می دهد که نسبت مروجان مرد به مروجان زن ۲۳ به ۱ است. این نشان می دهد که مروجان زن در مناطق مختلف جغرافیایی کشور به اندازه کافی نیستند. تنها یک مروج زن دولتی در مقابل ۱۳ مروج زن محلی وجود دارد. از کل مروجان، تنها ۹/۴ درصد زن هستند. با توجه به این یافته ها، در نهایت، یک سیستم ترویج چند کارکردی برای توسعه قابلیت های کشاورزی چند کارکردی زنان روستایی ایران پیشنهاد شده است.

روند تحولات در بخش کشاورزی

در طی ۵۰ سال گذشته تمرکز بر روی انتقال از تولید گرایی به فرا تولید گرایی در کشاورزی بوده است. بحث هایی که به طور خاص بر تئوری های کشاورزی و روستایی در میان انگلیس زبانان از سال ۱۹۸۰ غالب شده است که ویلسون (Wilson, ۲۰۰۴) بر این عقیده است که مفهوم کشاورزی چند کارکردی تنها در زمینه بحث در مورد انتقال از تولید گرایی به فرا تولید گرایی امکان پذیر است. بحث در رابطه با کشاورزی چند کارکردی و چند کارکردی بودن در دهه های اخیر به طور گسترده ای بر روی تغییر سیاست و وابسته بودن به شرایط غیر بحرانی و تئوریک متمرکز شده است. تنها با درک چند کارکردی بودن در زمینه انتقال از تولید گرایی به فراتولید گرایی این

کار امکان پذیر است. به این گونه که ابتدا درک مفهوم کشاورزی چندکارکردی و سپس نگره داشتن اندیشه تئوریکي چند کارکردی در زمینه تغییر کشاورزی (Wilson, ۲۰۰۴).

۱. مفهوم تولیدگرایی: در مفهوم تولیدگرایی، کشاورزان بیشتر بر نقش های «تولیدکنندگی کشاورزی»^۴ و «تجارتی»^۵ خود تمرکز داشته و در جهت آنها حرکت می کنند؛ و به سایر نقش های خود مثل «ایجاد تنوع در فعالیت های کشاورزی»^۶ و «حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست»^۷ توجه چندانی ندارند. همچنین، هر چند که سیاست های کشاورزی تولیدگرایی نیازهای اولیه زارعان را رفع نموده و رضایت ظاهری را جلب می کرد؛ ولی باعث افزایش وابستگی این زارعان به سوبسیدهای دولتی و در نتیجه، عدم پایداری توسعه کشاورزی می شد (منتی زاده و زمانی، ۱۳۸۸).

۲. مفهوم فرا تولیدگرایی: بحران کشاورزی در دهه ۱۹۸۰ که با مواردی همچون افزایش هزینه نهاده ها، مازاد تولید کشاورزی و تخریب محیط زیست همراه بود؛ بطوریکه، سیاست گذاران کشورهای اتحادیه اروپا با هدف کاهش تولید کشاورزی، سوبسیدهای دولتی و مشکلات زیست محیطی، دست به اصلاح سیاست کشاورزی رایج (CAP) خود زدند. بنابراین انتقال از دوره «تولیدگرایی» به «فرا تولیدگرایی»^۸ مفهوم سازی شد. بنابراین، اهداف کشاورزی از صرفا اقتصادی به دامنه وسیع تری از اهداف اجتماعی، اکولوژیکی و زیستی گسترش یافت و در همین راستا، مفهوم «توسعه روستایی»^۹ جایگزین «مدرنیزاسیون روستایی»^{۱۰} شد (منتی زاده و زمانی، ۱۳۸۸).

دوران فراتولیدگرایی دارای ابعاد و مشخصه های خاصی مثل جهت گیری تولید غذا یا رژیم های غذایی به سمت بازار آزاد، آزادسازی بازار جهانی در جهت به چالش کشیدن سیاست های محافظه کارانه، تأکید بر روی تقاضاهای مصرف کنندگان، حمایت کمتر از افزایش تولید کشاورزی، ارائه کمک های مالی و مشوق هایی از سوی دولت ها برای فعالیت های حفاظت از محیط زیست و تأکید بر چندفعالیته^{۱۱} (تنوع سازی فعالیت ها) در کشاورزی بود (Bjorkhaug & Richards, ۲۰۰۸). در مفهوم کشاورزی فراتولیدگرایی، نقش حفاظت کنندگی کشاورزان از منابع پایه و محیط زیست برجسته شده و فعالیت های تولیدی کشاورزی در درجه دوم اهمیت قرار دارند. سیاست کشاورزی چندکارکردی به عنوان یک جایگزین در سیستم کشاورزی مطرح شده و ضمن تأیید کنش های تولیدگرایی و فرا- تولیدگرایی، بکارگیری همزمان این دو سیاست کشاورزی را امکان پذیر می داند. زیرا سیاست کشاورزی چندکارکردی، زارعان را به سوی تولید غذا (تولیدگرایی)، سیاست های زراعی حفاظت طبیعت و محیط زیست (فرا- تولیدگرایی) و مدیریت روستایی پایدار (دربدارانده فعالیت های متنوع) سوق می دهد.

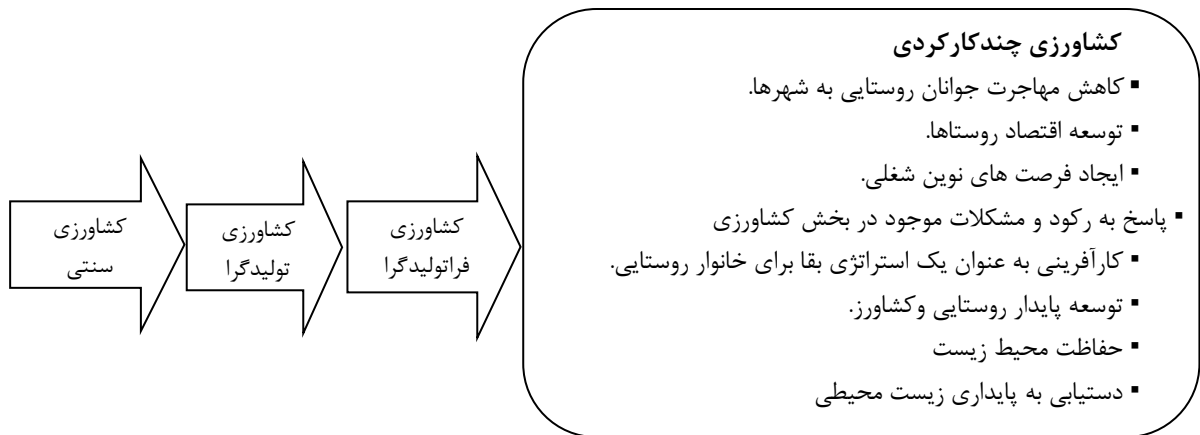
شاه ولی و فروزانی (۱۳۸۷) نیز در مطالعه خود، روند تحولات کشاورزی را به صورت گذار از کشاورزی اولیه به کشاورزی تولید، بهره‌وری و تجاری بیان نمودند. کشاورزی اولیه با تغییر در استفاده از زمین و پاک کردن جنگل ها آغاز شد، روش یادگیری در قالب آزمون و خطا بوده و مکانیزم های اطلاعاتی و ارتباطی بسیار ضعیف و ناکارآمد بود. در فاز دوم در قالب کشاورزی تولید، با احداث دانشکده های کشاورزی، کاربرد روش های علمی و تکنولوژی ها در کشاورزی مطرح شد مانند تنوع و اصلاح نژاد دامی و بذور گیاهی، مکانیزاسیون و بکارگیری کودها و سموم شیمیایی. مرحله سوم تحت عنوان کشاورزی بهره‌وری به استفاده از روش تحقیق در علوم طبیعی برای مطالعه پدیده ها و اجزای مؤثر بر آن ها تأکید داشت. در ادامه سیر تحولات کشاورزی، کشاورزی تجاری با ویژگی هایی همچون حذف یارانه توسط دولت ها به کشاورزان، تجارت آزاد محصولات کشاورزی بین کشورها، حمایت دولت ها از سازمان تجارت جهانی برای تداوم تجارت آزاد محصولات کشاورزی و حذف تعرفه های گمرکی برای محصولات کشاورزی مطرح شده است.

هیلمبروک و دوراند (Huylenbroeck & Van Durand, ۲۰۰۵) در کتاب کشاورزی چند کارکردی پارادایم جدید برای توسعه روستایی اروپایی ها بیان می کنند که کشاورزان یا شاید مالکان اراضی، مدیران و نگهبانان روستاها، در حال حاضر می بایست نقش چندکارکردی خود را به عنوان تولید کننده های محصولات غیر کالایی برای جامعه مانند چشم انداز، طبیعت و استخدام افراد دوباره سازی کنند

۱. Agricultural Proceuder
۲. Agribusiness
۳. Diversifier
۴. Conservationist
۱. Post- Productivism
۲. Rural development
۳. Rural Modernization
۴. Pluriactivity

(Huylensbroeck & Van Durand, ۲۰۰۵). چالشی که اخیراً سیاست کشاورزی اروپا با آن مواجه است انتقال از سیستم کشاورزی سنتی به سیستم کشاورزی چندکارکردی با مشارکت بیشتر و کیفیت بهتر از خاک و آب و هوا و سایر عملکردهای اجتماعی است (Vandermeulen, et al., ۲۰۰۵). بطور کلی اصول اصلاحی سیاست کشاورزی اتحادیه اروپا برای گذار به سمت کشاورزی چندکارکردی اینگونه بیان می شود:

- محدود کردن یارانه های تولیدی؛
- یارانه غیرمستقیم برای تشویق حفاظت از محیط زیست؛
- چندکارکردگرایی در کشاورزی و توجه به کارکردهای غیرزراعی در بخش کشاورزی؛
- ارائه رهیافت های چندبخشی و تلفیقی در اقتصاد روستایی: تنوع سازی در فعالیت ها، ایجاد منابع درآمدی و استخدام پایدار و حفاظت از میراث فرهنگی؛
- اهداف انعطاف پذیر برای توسعه روستایی: تشویق تمرکززدایی، رایزنی و مشورت های منطقه ای و محلی در قالب فعالیت های مشارکتی برای تدوین برنامه ها؛
- شفافیت در طراحی و مدیریت برنامه ها: ساده سازی ساختارها، تعیین اهداف قابل دستیابی و قانون گذاری های شفاف و صریح.

شکل (۱). روند تحولات در بخش کشاورزی

۳. کشاورزی چند کارکردی

برای مفهوم سازی کشاورزی چندکارکردی، صرفاً تعریف این واژه کارآمد نبوده بلکه باید سیر تاریخی کشاورزی از گذشته تا امروز مورد بررسی قرار گرفته و روند شکل گیری این مفهوم تبیین شود تا به فهم آن کمک نماید. کشاورزی تاکنون سه مرحله کشاورزی سنتی یا معیشتی^{۱۲}، متداول یا صنعتی^{۱۳} و پایدار^{۱۴} را گذرانده است (منتی زاده و زمانی، ۱۳۸۸). برخی مفسران و متخصصان بر این اعتقادند که با مشخص شدن ناکارآمدی سیاست های کشاورزی سنتی و رایج که هدفی جز افزایش تولیدات کشاورزی نداشتند؛ باید در جهت سیاست کشاورزی چندکارکردی حرکت نمود که دارای اهدافی وسیع و گسترده تر می باشد.

کشاورزی چند کارکردی عبارت است از تولید همزمان منافع جانبی غیر بازاری و تولید کالاهای عمومی در کنار تولید مواد غذایی و ایاف در بازار (به طور کلی شامل تولید اولیه، محافظت محیطی، امنیت غذایی و...) می شود. لاباتر (Labarthe, ۲۰۰۹). چندکارکردگرایی در کشاورزی به کالاهایی اشاره دارد که بخش کشاورزی می تواند ورای تولید غذا برای انسان و حیوان، فراهم نموده و در سطح بازار عرضه کند. واژه چندکارکردگرایی یا کشاورزی چندکارکردی یک سیاست کشاورزی است که دربردارنده چندین کارکرد از کشاورزی علاوه بر کارکرد اولیه آن یعنی تولید غذا برای انسان و حیوان می باشد. در واقع، کشاورزی چندکارکردی مفهومی است برای بدست آوردن خدمات و مزیت های چندگانه از سیستم های کشاورزی بگونه ای که به طبیعت انسانی و غیرانسانی به صورت یکسان سود

۱. Traditional or Subsistence Agriculture
۲. Conventional or Industrial Agriculture
۳. Sustainable Agriculture

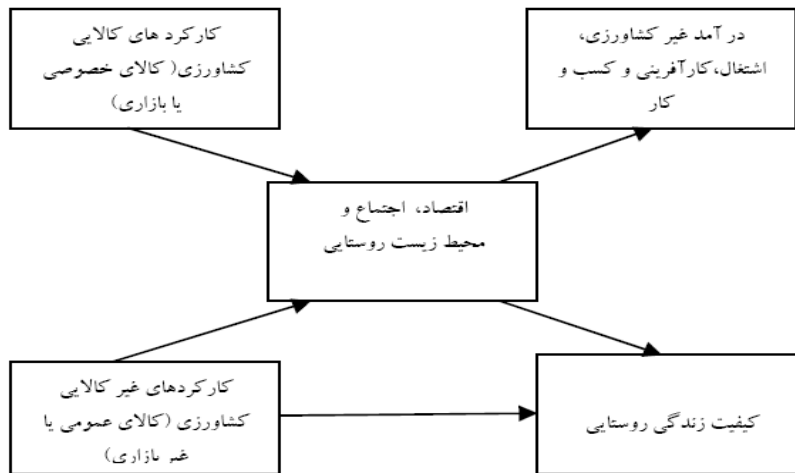
برساند. به عبارت دیگر، کشاورزی چندکارکردی واژه ای است برای شرح دادن ارتباط اساسی بین کشاورزی پایدار، سلامت غذایی، توازن منطقه ای، نگهداری فضای سبز و محیط زیست.

مفهوم کشاورزی چندکارکردی در اسناد گردهمایی زمین در ریودوژانیرو (۱۹۹۲) این گونه تعریف شده است "فراتر از نقش اولیه کشاورزی در تأمین غذا و فیبر، فعالیت های کشاورزی می توانند در ایجاد چشم انداز و تأمین منافع زیست محیطی نظیر حفاظت زمین، مدیریت پایدار منابع طبیعی تجدیدشونده، حفظ تنوع زیستی و همچنین پایداری و حیات اقتصادی و اجتماعی مناطق روستایی نقش داشته باشند. کشاورزی آنگاه چند کارکردی خواهد بود که علاوه بر نقش اولیه تولید غذا و فیبر یک یا چند کارکرد مختلف دیگر داشته باشد". چند کارکردی بودن به عنوان یک بخش، اصولاً تحت موارد مختلفی مطرح می گردد و شامل کارکردهای فضایی (منظر، محیط زیست و ...)، کارکردهای تولیدی (امنیت و سلامت غذایی، تنوع، ارزش گذاری مجدد منابع، تولیدات غیر غذایی و شرکت در برابری اقتصاد کلان و ...) و کارکردهای خدماتی (حفظ و نگهداری مناطق روستایی، تنوع طبیعی، توسعه روستایی، بازیافت پسماندها و ...) است. در این پارادایم، کشاورزی از یک سو دارای کارکردهای کالایی (بازاری)، نظیر محصولات فرآوری شده تجهیزات زندگی روستایی، نیروی کار خانوار برای اقتصاد محلی، توریسم کشاورزی و اوقات فراغت و از سوی دیگر دارای کارکردهای غیرکالایی (غیربازاری) از جمله کیفیت چشم انداز، کیفیت آب و خاک و هوا، میراث فرهنگی، همبستگی اجتماعی، امنیت و کیفیت غذایی می باشد.

کارکردهای کشاورزی چندکارکردی

کارکردهایی از قبیل تولیدات سنتی (غذا و علوفه)، اکولوژیکی (حفظ حیات وحش)، فرهنگی و حیاتی - تفریحی (لذت بردن از فضای سبز، حفاظت و ترمیم محیط زیست و غیره) برای این نوع کشاورزی بیان می شود. همچنین، دورایز^۵ (۲۰۰۰)، شکل دهی چشم اندازهای طبیعی، حفاظت از زمین، مدیریت پایدار منابع طبیعی تجدیدپذیر، حفاظت از تنوع زیستی، زیست پذیری اجتماعی - اقتصادی نواحی روستایی را به عنوان مهمترین کارکردهای کشاورزی بیان می کند. از دیدگاه ورلی^۶ (۲۰۰۰)، کشاورزی چندکارکردی دارای کارکردهای زیست محیطی، اجتماعی و اقتصادی است. با بکارگیری این جنبه ها در جهت حمایت از مردم به شکل فراهم آوردن غذا و دیگر محصولات کشاورزی با کمیت و کیفیت مناسب، کاهش فقر، تولید اشتغال، حفاظت از محیط زیست و نگهداری منابع طبیعی برای نسل های حال و آینده می توان چشم انداز روشنی را برای توسعه روستایی متصور نمود (منتی زاده و زمانی، ۱۳۸۸).

در این میان تعدادی از کارکردهای کشاورزی جنبه دوگانه داشته و هر دو صورت بازاری و غیر بازاری را شامل می شوند. این موارد شامل سرمایه کارآفرینانه (entrepreneurial capital)، درآمد، ثروت و اشتغال می باشد. این کارکردهای گسترده بر وضعیت اقتصادی، اجتماعی و محیطی روستا و به عبارتی توسعه پایدار روستایی تأثیر داشته و برون داده متنوعی را شامل می شود که در نهایت منجر به بهبود کیفیت زندگی روستاییان به عنوان هدف غایی توسعه پایدار روستایی می شود (عربیون و همکاران، ۱۳۸۹). (شکل ۲).

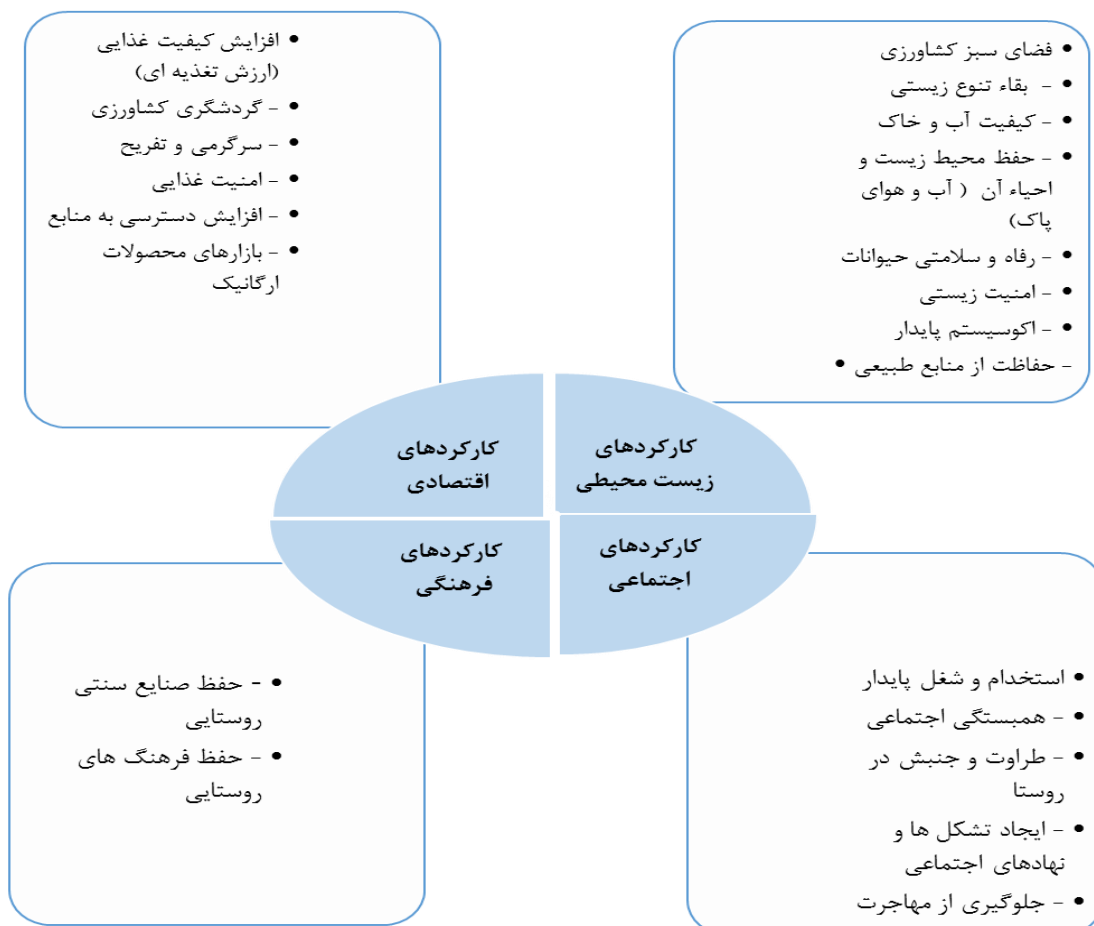

شکل (۲). کشاورزی چند کارکردی و برون دادهای آن (عربیون و همکاران، ۱۳۸۹)

تجزیه و تحلیل کشاورزی چند کارکردی از دو منشا مختلف است. از یک طرف، قابلیت های کشاورزی چند کارکردی چند ویژگی از فعالیت های اقتصادی است. بنابراین، کیفیت است که فعالیت های چند منظوره را اقتصادی می سازد که در ارتباط تنگاتنگ با محصولات و اثرات فعالیت ها در موضوع تولید است. این اثرات می تواند مثبت یا منفی در نظر گرفته شده و یا ناخواسته، و مکمل یا ضد و نقیض باشند. این نوع از قابلیت های چند کارکردی تنها به بخش کشاورزی تعلق ندارد، بلکه بیشتر شبیه به یک مشخصه از اقدامات مختلف اقتصادی است. قابلیت های چند کارکردی بیشتر می تواند از طریق وظایف و اهداف مختلف با توجه به کشاورزی تفسیر شود. بر این اساس، کشاورزی چند کارکردی می تواند تعهداتی را که جامعه بر روی کشاورزی قرار داده است را به انجام برساند. به این ترتیب، ارتقاء قابلیت چند کارکردی می تواند به یک شیء سیاستگذاری تبدیل شود. بر این اساس به نظر رامستد (Romstad, ۲۰۰۰) کشاورزی چند منظوره، علاوه بر تولید مواد غذایی سنتی و فیبرها، دارای عملکردها و اثرات اجتماعی متفاوتی است. کشاورزی تولید کالاهای خصوصی و کالاهای عمومی غیر قابل عرضه در بازار است. اثرات زیست محیطی، خدمات سازگار، امنیت غذایی و مواد غذایی با کیفیت، قابلیت زنده ماندن در حومه شهر و در برخی موارد امنیت غذایی، اجزای ضروری کشاورزی چند منظوره است. بنابراین، کشاورزی چند منظوره دارای ۳ بعد مختلف: ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی است (Hyytiä and Kola, ۲۰۰۵). چند کارکردی بودن کشاورزی به عنوان یک بخش اصولاً تحت موارد مختلفی مطرح می گردد و شامل کارکردهای فضایی (منظر، محیط زیست، ...)، کارکردهای تولیدی (امنیت و سلامت غذایی، تنوع، ارزش گذاری مجدد منابع، تولیدات غیر غذایی و شرکت در برابری اقتصاد کلان و...) و کارکردهای خدماتی (حفظ و نگهداری مناطق روستایی، تنوع طبیعی، توسعه روستایی، بازیافت پسماندها و ...) است (Huylenbroeck, ۲۰۰۵).

در بین کارکردهای مختلف، توسعه پایدار روستایی، حفظ محیط زیست و کارآفرینی از اهمیت خاصی برخوردار است علت این اهمیت آن است که کارآفرینی یکی از عوامل اصلی توسعه روستایی بوده و میتواند با خلق فرصتهای جدید اشتغال و درآمد، نقش مؤثری در بهبود اوضاع اقتصادی و معیشتی روستاها داشته است (عربیون و همکاران، ۱۳۸۹). همچنین علت اهمیت حفاظت از محیط زیست رفتن به سوی توسعه روستایی پایدار از طریق حفظ فضای سبز کشاورزی، بقاء تنوع زیستی، کیفیت آب و خاک، حفظ محیط زیست و احیاء آن (آب و هوای پاک، رفاه و سلامتی حیوانات، امنیت زیستی، اکوسیستم پایدار و حفاظت از منابع طبیعی است (منتهی زاده و زمانی، ۱۳۸۸). برای درک بهتر کارکردهای کشاورزی چند کارکردی مدل زیر را می توان ارائه داد که در آن کارکردهای مختلف کشاورزی چند کارکردی شرح داده شده است.

شکل (۳). مدل کارکردی کشاورزی چند کارکردی

رویکردهای متفاوت مفهومی برای تحلیل و استفاده از کشاورزی چند کارکردی

۱. روش تنظیم بازار

دسته اول، می تواند به عنوان روش های تنظیم بازار مراجعه کننده ارائه شود که توجه خاص به جنبه های اقتصادی از کشاورزی چند کارکردی و توجه به مکانیسم های حاکمیت برای ساختار بازار برای خروجی کالاهای غیر کشاورزی که در بازار وجود ندارد و یا عملکرد آنها ناکافی می باشد، است.

۲. استفاده از روش زمین

دسته دوم از روش های مرکزی، توجه به مسائل فضایی و محیطی مرتبط با کشاورزی چند کارکردی و کشاورزی در مناطق روستایی است و ممکن است به عنوان روش استفاده از زمین گران باشد.

۳. روش های فعال محور

خوشه سوم از روش ها، که ممکن است به رویکردهای روش گرا به عنوان فعالان مراجعه کننده، مرکز توجه کننده به مسائل کشاورزی چند کارکردی در سطح مزرعه و به طور خاص به روند تصمیم گیری از فعالان در ساخت اجتماعی از شیوه های چند منظوره کشاورزی توجه کند.

۴. روش مقررات (تنظیم) عمومی

رده چهارم رویکردهای پژوهشی و توجه مرکزی به جنبه های سازمانی و سیاست کشاورزی چند کارکردی که ممکن است به عنوان روش مقررات عمومی طبقه بندی شوند را ارائه می دهد. روش مقررات عمومی به ویژه با نشان دادن تفاوت های مهم بین کشورها و مناطق در استفاده و درجه ای از به رسمیت شناختن مفهوم در گفتمان سیاست، کمک به تجزیه و تحلیل کشاورزی چند کارکردی می کند. (Renting, ۲۰۰۹).

مثال های نشانگر جایگاه کشاورزی چند کارکردی در توسعه روستایی پایدار

با توجه به مباحث مطرح شده، مصداقهای متفاوت و متنوعی از کشاورزی چند کارکردی وجود دارد که به برخی از آن ها اشاره می شود:

۱- فعالیت های مرتبط با تفریح، اوقات فراغت و اسکان: توریسم کشاورزی، کشاورزی تندرستی، اردوهای کشاورزی، اسکان موقت روستاییان، صنایع دستی - محلی که با استفاده از محصولات کشاورزی بومی ساخته می شوند.

۲- فعالیت های آموزشی، کارآموزی و فرهنگی: مدیریت موزه های کوچک و یا کارگاههای آموزش موسیقی و نقاشی توسط کشاورزان در اروپا. در ایران جشن برداشت محصول به سان یک موزه تاریخی اما زنده می ماند که جهت آشنایی جامعه شهری دور افتاده از فرهنگ و سنن ایران و تقویت سرمایه های اجتماعی در کشور نقش بسزایی می تواند داشته باشد. کشاورزان می توانند به عنوان آموزشگران با تجربه و برگزارای دوره های آموزشی برای علاقه مندان فاقد تجربه اقدام نمایند.

۳- فعالیت های مرتبط با سلامت و درمان: غنا و تنوع گیاهان دارویی و دانش بومی این گیاهان که در نزد روستاییان وجود دارد میتواند زمینه ساز فعالیت های سلامت و یا جذب توریست و یا کارکردهای آموزشی باشد.

۴- فعالیت های مرتبط با حفاظت از محیط زیست و چشم انداز طبیعی: این مورد یکی از فعالیت هایی است که انتظار میرود کشاورزان در آن فعالیت نمایند تا در آینده نزدیک موجبات حفظ منابع طبیعی برای آیندگان فراهم آورد با توجه به اینکه اینگونه فعالیتهای خارج از تقاضای بازار می باشند لذا نکته حیاتی در این میان لزوم حمایت های دولتی از کشاورزان است (عربیون و همکاران، ۱۳۸۹).

نتیجه گیری و پیشنهادها

اهمیت روزافزون روستا به عنوان واحد بنیادی در نظام اقتصاد ملی، بستر تولید خواروبار برای تغذیه ملت ها، منبع تأمین مواد اولیه برای گردش چرخ های صنایع، و جایگاه مهم در حفاظت از محیط زیست، باعث توجه دست اندرکاران به مقوله توسعه پایدار روستایی شده است. توسعه کشاورزی، توسعه روستایی و توسعه ملی به عنوان سه جزء جدایی ناپذیر در سطح جوامع بخصوص کشورهای جهان سوم مطرح می باشند؛ بگونه ای که توسعه ملی هر کشوری مستلزم توسعه روستایی بوده و توسعه روستایی نیز تنها از طریق توسعه کشاورزی امکان پذیر می باشد.

تأکید بر توسعه پایدار کشور، توسعه پایدار روستاها و کشاورزی، بهبود وضع معاش و درآمد کشاورزان و روستاییان و حفاظت از محیط زیست مواردی است که در برنامه های توسعه کشور به ویژه قوانین برنامه های سوم و چهارم و سیاست های کلی برنامه پنجم به تناوب مورد تأکید قرار گرفته است. دستیابی به جایگاه رفیع تعیین شده در سند چشم انداز نیز بدون تحقق این اهداف و سیاست ها ممکن نخواهد بود. لذا در این راستا سیاستهای کشور در اندیشه و عمل باید از پارادایمی تبعیت کند که پاسخگوی این نیاز ها باشد. یکی از سیاست های اجرایی که می تواند در تحقق بخشی از توسعه پایدار روستایی و کشاورزی نقش ایفا کند ترویج کشاورزی چندکارکردی خواهد بود. لازمه این امر نوآوری در ایجاد فرصت ها در محیط های روستایی و کشاورزی است. حال چنانچه بتوان کارکردهای جدیدی را برای کشاورزی و روستا تعریف نمود آنگاه مفهوم کشاورزی چندکارکردی اهمیت می یابد. با آشکار شدن نتایج زیست محیطی مخرب فعالیت های کشاورزی تولیدگرا، کشاورزی فرا تولیدگرا با هدف حفظ محیط زیست و صیانت از منابع طبیعی موجود برای نسل های حال و آینده مطرح گردید. ولی کشاورزی فرا تولیدگرا بیشترین تأکید خود را بر حفظ محیط زیست گذاشته و راهکار ملموسی جهت افزایش درآمد روستائیان همزمان با حفظ محیط زیست ارائه نداده است. مدل کشاورزی چندکارکردی، الگویی از کشاورزی می باشد که با ایجاد راههای درآمدی بیشتر برای روستائیان، سعی در افزایش درآمد و رفاه آنها همراه با کاهش تخریب منابع طبیعی دارد. در واقع، فشار بر روی زمین های کشاورزی کاسته شده و در عوض کاهش درآمدی که از این طریق بر کشاورز عارض می شود، راههای درآمدی جدیدی برای او پیشنهاد می گردد. به عبارت دیگر، او را از اقتصاد صرفاً متکی به تولید کشاورزی، به سوی اقتصاد متکی به کلیه کارکردهای اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی و فرهنگی کشاورزی کشانده تا روستائیان بتوانند با تولید کالاهای بازاری و غیربازاری، بطور مستقیم یا غیرمستقیم، مزد دریافت نمایند. برای بهره برداری از این کالاها باید با توجه به عمومی (خالص و ناخالص) یا خصوصی بودن آنها، ساختارهای تولیدی دولتی، بازاری، تعاونی و یا تلفیقی مناسبی بکار برد. لذا اقدام در راستای کشاورزی چند کارکردی به عنوان یکی از راهکارهای تسریع نمودن فرآیند توسعه روستایی و کشاورزی پیشنهاد می گردد. البته شکی نیست که لازمه تحقق هر امری روشن نمودن اذهان سیاست گذاران و برنامه ریزان کشور برای توسعه آن اندیشه و به عرصه عمل رساندن آن است.

پیشنهادها

- ✓ باید استعدادهای هر روستا در جهت تولید هر کدام از کالاهای بازاری و غیربازاری را شناسایی نمود؛
- ✓ تبلیغات وسیع و گسترده برای شناساندن ظرفیت ها و قابلیت های مناطق روستایی به جوامع بیرونی و شهرها؛
- ✓ آگاه نمودن روستائیان از راههای درآمدی جدید با توجه به ظرفیت های منطقه شان؛
- ✓ تلاش در جهت شکل گیری تشکل ها و تعاونی های روستائیان و زارعان در جهت اداره و بهره برداری از منافع کالاهای عمومی خالص و ناخالص؛
- ✓ ایجاد بازارهای دائمی و موقتی برای ارائه کالاهای خصوصی (مثل محصولات ارگانیک، صنایع روستایی و کشاورزی، غذاهای محلی وغیره) بطور مستقیم توسط خود روستائیان در سطح روستاها یا شهرها، با هدف حذف واسطه های کاذب و افزایش درآمد تولیدکنندگان؛
- ✓ تنظیم قوانین و مقررات برای اختصاص سوبسیدها جهت پاسخگویی به عملکردهای متفاوت کشاورزی شامل محافظت محیطی، تنوع زیستی، نگهداری وضعیت زمین و ...؛
- ✓ سازمان دهی مجدد سیستم های دانش محور کشاورزی که در مقیاس ملی مطرح است؛

✓ برگزاری کلاسهای تویجی جهت آموزش کشاورزی چندکارکردی به کشاورزان و بیان اهمیت آن.

منابع

شاه ولی، م. و فروزانی، م. (۱۳۸۷). یادگیری مستمر در کشاورزی. شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.

عربیون، ا.، مرید سادات، پ. و عبدالله زاده، غ. (۱۳۸۹). پارادایم کشاورزی چند کارکردی راهبردی برای تحقق کشاورزی کارآفرین. مجموعه مقالات همایش کشاورزی در ایران ۱۴۰۴، ۸ مهر ۱۳۸۹، ص ۲۱۴-۲۱۱. رشت: دانشگاه آزاد اسلامی رشت.

منتی زاده، م. و زمانی، غ. (۱۳۸۸). کشاورزی چندکارکردی گزیدار نوین توسعه روستایی پایدار. در دست چاپ.

Huylenbroeck, G., & van Durand, G. (۲۰۰۵). *Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*. *Land Use Policy*, ۲۲, ۳۸۷-۳۹۰. <http://books.google.com/books>.

Hyytiä, N., & Kola, J. (۲۰۰۵). Finnish Citizens' Attitudes towards Multifunctional Agriculture. *International Food and Agribusiness Management*, ۱-۱۴.

Labarthe, P. (۲۰۰۹). Extension services and multifunctional agriculture. Lessons learnt from the French and Dutch contexts and approaches. *Journal of Environmental Management*, ۹۰, ۱۹۳-۲۰۲.

Potter, C., & Burney, B. (۲۰۰۲). Agricultural multifunctionality in the WTO-Legitimate non-trade concern or disguised protectionism? *Journal of Rural Studies*, ۱۸, ۳۵-۴۷.

Renting, H., Rossing, W.A.H., Groot, J.C.J., Van der Ploeg, J.D., Laurent, C., Perraud, D., Stobbelaar, D.J., & Van Ittersum, M.K. (۲۰۰۹). Exploring multifunctional agriculture. A review of conceptual approaches and prospects for an integrative transitional framework. *Journal of Environmental Management*, ۹۹, ۱۱۲-۱۲۳.

Shabanali Fami, H., & Ali Beigi, A. H. (۲۰۰۴). A comparative analysis on the status of human resources in a multifunctional extension system for Iranian rural women based on selected indices. *Proceedings of the ۲th Annual Conference*. P^{۹۸۸}.

Vandermeulen, V., Verspeacht, A., VanHuylenbroeck, G., Meert, H., Boulanger, A., Van Hecke, E. (۲۰۰۵). The importance of the institutional environment on multifunctional farming systems in the peri-urban area of Brussels. *Land Use Policy*, ۱-۱۶.

Wilson, G. (۲۰۰۴). A transition theory perspective. Inaugural Lecture.